

Лекція 7 (2год.)

Стан дотримання прав людини в діяльності Національної поліції України

План

1. Ідеологічна складова Закону України «Про Національну поліцію» в ракурсі дотримання прав і свобод людини.
2. Право на життя в діяльності органів МВС України.
3. Незаконне насильство та жорстоке поводження в поліції.
4. Право на свободу та особисту недоторканність у діяльності національної поліції.
5. Свобода мирних зібрань в діяльності української поліції.

1. Ідеологічна складова Закону України «Про Національну поліцію» в ракурсі дотримання прав і свобод людини.

У статтях 1, 2 Закону закладені концептуальні основи для формування нового, людиноцентристського мислення поліцейського. Так, вказано, що Національна поліція України (далі - поліція) - це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку. А серед завдань поліції окремо наголошено на тому, що завданнями поліції є **надання поліцейських послуг у сферах**: забезпечення публічної безпеки та порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства й держави. Та тільки третє місце за значимістю посідає завдання щодо протидії злочинності.

Важливим аспектом нового Закону є закріплення верховенства права як принцип діяльності поліції. У ст. 6 Закону зміст вказаного принципу розкрито у вже традиційній для українського законодавства площині: через визначення пріоритету прав і свобод людини над повноваженнями та інтересами органів державної влади. В Законі встановлено, що поліція в своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

У статті 7 Закону «Дотримання прав і свобод людини» закріплено також дуже важливий принцип пропорційності в обмеженні прав і свобод людини: *«Здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування».*

У цій же статті вперше на законодавчому рівні виписано внутрішній механізм припинення проявів катування поліцейськими та неналежного поводження: *«Поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності».*

І, нарешті, у частині 5 вказаної статті встановлено, що в діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками. **Недоліком цієї частини статті є відсутність у ній спеціального застереження щодо заборони дискримінації також і за ознакою сексуальної орієнтації.**

Крім того, цим положенням Закону, незважаючи на їх прогресивний характер, не вистачає закріплення за обов'язками поліцейських врахування інтересів найбільш вразливих груп населення: представників етнічних меншин, осіб із наркотичною залежністю, мігрантів та шукачів притулку, осіб із обмеженими можливостями, осіб похилого віку та дітей.

Ідентифікація по ліцейського

Однією з важливих гарантій дотримання прав і свобод людини в діяльності поліції є можливість потерпілого від свавілля поліцейського ідентифікувати особу представника влади для оскарження незаконних дій. Це питання набуває особливої актуальності у питанні притягнення до відповідальності поліцейських, які діяли неправомірно під час обмеження мирних зібрань, масових акцій протесту тощо. В цьому аспекті Закон (ст. 20) містить чіткі положення про те, що на однострої поліцейського розміщується нагрудний знак із чітким зазначенням його спеціального жетона. Поліцейському заборонено знімати з однострою чи приховувати нагрудний знак, а також будь-яким іншим чином перешкоджати прочитанню інформації на ньому або фіксуванню її за допомогою технічних засобів. Поліцейський, який виконує функції в цивільному одязі, зобов'язаний мати із собою нагрудний знак, передбачений цією частиною, крім випадків, коли наявність нагрудного знака перешкоджає проведенню негласної слідчої (розшукової) дії. Поліцейським підрозділу спеціального призначення номер нагрудного знака додатково зазначається на однострої й на шоломі таким чином, щоб його було можливо прочитати або зафіксувати за допомогою технічних засобів, окрім випадків, коли такі поліцейські відповідно до рішень уповноважених осіб поліції виконують завдання в режимі секретності.

Отже, стандарти ідентифікації поліцейських, передбачені Законом, є доволі високими, що позитивним чином вплине на рівень захисту прав людини у випадку вчинення поліцейським неправомірних дій.

Інформаційні ресурси поліції

У статті 26 Закону міститься перелік з 18-тьох баз даних, що їх формує та підтримує в актуальному стані органи поліції. Серед вказаних баз є як мінімум одна база, що становить небезпеку для прав людини і може виступити інструментом надмірного контролю держави над суспільством. Мова йде про базу стосовно «осіб, щодо яких поліцейські здійснюють

профілактичну роботу» (п. 1 ч. 1 ст. 26). Законом чітко не встановлено, що таке «профілактична робота», тому є неясним, чому стосовно таких осіб може вестися база даних. Окрім того Законом не визначено, в яких обсягах ця база даних міститиме інформацію про вказаних осіб. Відсутність тлумачення словосполучення «профілактична робота» дозволяє поліцейським на цілком законних підставах без будь-яких обмежень накопичувати будь-яку інформацію про будь-яку особу. Отже, ідучи за логікою підзаконних інструкцій, достатньо лише зазначити, що стосовно конкретної особи проводиться «профілактична робота», характер якої натомість невизначений. **Це є однозначним порушенням основоположного права людини на невторчання до її приватного та сімейного життя.**

Викликає заперечення також і відсутність у Законі чітких строків, після яких інформація про особу в базі даних підлягає знищенню. Особливо це стосується, скажімо, бази даних про осіб, які вчинили адміністративні правопорушення (п. 2,8 ч. 1 ст. 26). Отже, якщо іти за логікою Закону буквально, будь-яка інформація про особу, що потрапила до баз даних поліції, може зберігатися в ній як завгодно довго.

Ще одним важливим моментом є питання доступу поліцейських до баз даних. **У ст. 27 Закону встановлено правило, що доступ до баз даних поліції теоретично може мати будь-який поліцейський.** Єдине, що може стримувати зловживання й безконтрольність доступу поліцейських до баз даних про особу, - це положення вказаної статті Закону про те, що кожний доступ до баз має фіксуватися в спеціальному електронному архіві. У ньому фіксуються: прізвище, ім'я, по батькові та номер спеціального жетона поліцейського, вид отриманої інформації, реєстр, з якого отримувалася інформація, час отримання інформації та інші дані, необхідні для ідентифікації поліцейського, який отримував інформацію з реєстрів.

Із точки зору захисту прав людини, Законом має бути запроваджено більш суворий режим доступу поліцейських до баз даних із персональною інформацією про особу. Наприклад, необхідно повністю

заборонити доступ поліцейських до деяких із баз даних, за винятком випадків, коли конкретні поліцейські здійснюють досудове розслідування злочинів.

Перевірка документів особи

У статті 32 Закону передбачено шість випадків, коли поліцейський має право вимагати в особи пред'явлення нею документів, що посвідчують особу. Серед вказаних випадків як мінімум два можуть бути витлумачені розширювально. По-перше, слід вказати на підставу для перевірки документів, що сформульована наступним чином: п. 2 ст. 32 «якщо існує достатньо підстав вважати, що особа вчинила або має намір вчинити правопорушення». Вочевидь, що формулювання «має намір вчинити правопорушення» не відповідає вимогам правової визначеності та надає можливість поліцейським вимагати документи практично в будь-якої особи під приводом, що, на думку поліцейського, ця особа має «намір вчинити правопорушення». Це формулювання є ще більш абсурдним, якщо взяти до уваги, що ані Кримінальний кодекс України, ані Кодекс України про адміністративні правопорушення не передбачають відповідальності просто за намір вчинити правопорушення. Крім всього іншого, зазначена норма, по суті, опосередковано зобов'язує громадян цілодобово мати при собі документи про особу.

По-друге, мова йде про таку підставу для перевірки документів: п. 5 ст. 32 «якщо особа перебуває в місці вчинення правопорушення або дорожньо-транспортної пригоди, іншої надзвичайної події». Поняття «надзвичайна подія» в контексті Закону не визначено, отже, будь-яке відхилення, навіть мінімальне, від нормального руху життя може трактуватися поліцейськими як підстава для тотальної перевірки документів у всіх, хто знаходиться в певному місці або приміщенні.

Опитування особи

Стаття 33 Закону встановлює право поліцейського отримати від особи певну інформацію. При цьому надання особою інформації є добровільним.

Особа може відмовитися від надання інформації. Вказано, що проведення опитування неповнолітніх допускається тільки за участю батьків (одного з них), іншого законного представника або педагога.

Викликає занепокоєння норма, згідно якої для опитування поліцейський може запросити особу до поліцейського приміщення. Тут є два важливих аспекти: 1) Законом не передбачено можливість особи відмовитися від опитування в поліцейському приміщенні; 2) Закон встановлює, по суті, підставу для обмеження свободи пересування особі без будь-яких на те причин. **І це є більш ніж свавільним, адже, як було вказано вище, опитування може проводитися лише за згодою особи.**

Зупинення транспортного засобу.

Стаття 35 визначає низку підстав для зупинення поліцейським транспортного засобу. Одна із них (п. 2 ч. 1) сформульована наступним чином: «якщо є очевидні ознаки, що свідчать про технічну несправність транспортного засобу». Водночас «технічна несправність транспортного засобу» - це занадто широке формулювання, що може стати підставою для зловживань з боку поліцейських. Тим більше, що порушення водієм Правил дорожнього руху виступає окремою підставою для зупинення транспортного засобу (п. 1 ч. 1). Якщо тлумачити цю норму з точки зору гарантій прав людини, то технічна несправність може бути підставою для зупинення лише у разі, коли вона становить небезпеку для пасажирів транспортного засобу або для інших учасників дорожнього руху.

Застосування технічних приладів для фото- і відеофіксації

У статті 40 Закону визначено, що поліція для забезпечення публічної безпеки та порядку може закріплювати на форменому одязі, службових транспортних засобах, монтувати/розміщувати по зовнішньому периметру доріг і будівель автоматичну фото- та відеотехніку, а також використовувати інформацію, отриману з автоматичної фото- й відеотехніки, що знаходиться в чужому володінні, з метою, зокрема, попередження, виявлення або фіксування правопорушення, охорони громадської безпеки та власності, за-

безпечення безпеки осіб. Утім, у зазначеній статті Закону відсутні норми, що регламентували б оприлюднення й використання Національною поліцією фото- та відеоінформації, отриманої з технічних приладів та технічних засобів. Водночас набула поширення практика, коли в суспільно резонансних випадках Національна поліція на свій розсуд оприлюднює у засобах масової інформації кадри зйомки з приладів поліцейських, що на них зафіксовано зображення і поведінка тієї чи іншої особи, тим самим порушуючи права цієї особи. Окремим питанням постає захист інтересів фізичної особи, яка може бути знята на фото, - кіно, - чи відеоплівку. Адже, відповідно до ст. 307 Цивільного кодексу України, згода особи на її зйомку припускається, якщо зйомка проводиться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру. Отже, зйомка особи без її згоди, зокрема, з використанням камери на формі поліцейського, у транспортному засобі, у помешканні та інших не публічних місцях з точки зору Цивільного кодексу є незаконною. Отже, можемо констатувати колізію між повноваженнями поліції щодо автоматичної (тобто без згоди особи) фото- та відеофіксації не в межах кримінального провадження та правом особи забороняти зйомку себе. Ще одним моментом, не врегульованим Законом, є порядок вилучення поліцією інформації, отриманої з автоматичної фото- і відеотехніки, що знаходиться в чужому володінні. Адже інформація, зібрана, наприклад, камерами спостереження, перебуває в розпорядженні суб'єкта, якому належать ці камери, і він має право (якщо не йдеться про розслідування кримінального правопорушення) не надавати поліції інформацію, зафіксовану на такі камери.

Порядок застосування поліцейських заходів примусу

У статті 42 Закону надано вичерпний перелік всіх видів поліцейських заходів впливу. А в ч. 3 статті 43 Закону, де визначено порядок застосування вказаних заходів, встановлено, що *«вид та інтенсивність застосування заходів примусу визначаються з урахуванням конкретної ситуації,*

характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила правопорушення».

Ця норма є занадто небагатослівною та недостатньою на тлі міжнародних стандартів, визначених відповідними актами ООН.

Передусім, не є розкритим зміст принципу пропорційності та диференціації застосування заходів примусу, що полягає в описі співвідношення ступеня примусу, які дають ті чи інші заходи, перелічені у статті 42 Закону, з метою, яка передбачена Законом для застосування цих заходів. Так, згідно зі стандартами ООН (ст. 3 Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 1979 року), будь-якій особі, уповноваженій державою на охорону правопорядку, заборонено застосовувати таку силу, що не є співмірною законній меті, яку треба досягти. Також відсутні в Законі важливі положення, передбачені п. 4, 5 «Основних принципів застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку» ООН від 1990 року.

Наприклад, у Законі немає чітко визначеного положення про те, що заходи примусу можуть бути застосовані лише після переконання поліцейським, що ненасильницькі способи є неефективними. До того ж відсутньою є й вимога щодо стриманості під час застосуванні поліцейськими заходів примусу, яка визначається ступенем небезпечності правопорушення та тією законною метою, що має бути досягнута застосуванням заходів примусу.

Не зазначено в Законі й те, що примус має застосовуватися лише у випадках абсолютної необхідності, і при цьому заподіяння шкоди та тілесних ушкоджень повинно бути зведено до мінімуму. Вищезазначені невідповідності міжнародним стандартам можуть призвести до зловживання поліцейськими заходами примусу, а також до складнощів для потерпілих під час захисту своїх прав внаслідок порушення поліцейськими порядку застосування заходів примусу. *Застосування по ліцейськими вогнепальної зброї Стаття 46 Закону регламентує застосування поліцейськими*

вогнепальної зброї. Взагалі її зміст є доволі детальним та в загальних аспектах відображає міжнародні стандарти в цій сфері, зокрема «Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку» ООН від 1990 року.

Так, у ч. 7 статті цілком вірно вказано, що поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки з метою заподіяння особі такої шкоди, яка є необхідною і достатньою за таких обставин, для негайного відвернення чи припинення збройного нападу. Проте деякими своїми положеннями вказана стаття надає поліцейським надмірні повноваження щодо застосування вогнепальної зброї та не відповідає вже цитованому положенню її частини 7.

До прикладу, у ч. 4 статті визначено виняткові випадки, коли поліцейський може застосовувати вогнепальну зброю. Серед них є декілька, які, на наш погляд, створюють небезпеку для прав людини. Йдеться про пункт 5 вказаної частини статті, що дозволяє застосовувати вогнепальну зброю «для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти». А також про пункт 3 частини 6, яким дозволяється поліцейському застосовувати зброю без попередження, «якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, втікає із застосуванням транспортного засобу». Наголосимо, що тяжкий та особливо тяжкий злочин згідно Кримінального кодексу України далеко **не завжди поєднаний з насильством**. Отже, сам по собі факт скоєння особою тяжкого та особливо тяжкого злочину є недостатнім для розгляду його в якості обґрунтування для застосування зброї. Але головним є те, що обидві цитовані підстави суперечать не лише принципу пропорційності (адже вони надають поліцейському право застосовувати вогнепальну зброю щодо осіб, які не мають зброї та не вчиняють насильницькі дії), а й суперечать цілям застосування зброї, визначеним у ч. 7 статті. Крім того, застосування у вказаних випадках зброї може спричинити шкоду життю та здоров'ю

випадкових людей. Усе вищевказане стосується також і ч. 13 розглядуваної статті, що нею встановлюється наступне: *«поліцейський може використати вогнепальну зброю для подання сигналу тривоги або виклику допоміжних сил»*. Є очевидним, що для подання сигналу тривоги або виклику допомоги вогнепальна зброя підходить менш за все, адже навіть через постріли в повітря може бути завдано шкоди життю або здоров'ю людей.

2. Право на життя в діяльності органів МВС України

Будь-яка правова держава ставить за мету збереження життя людини. Право на життя є основоположним правом людини та правом, що забезпечує реалізацію основних демократичних цінностей. Через те, що життя людини не можливо ні поновити, ні компенсувати, право на життя повинно виокремлюватись серед решти прав людини у всьому світі. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність (Загальна декларація прав людини). Міжнародний пакт про громадянські та політичні права вказує, що право на життя *«має бути захищено Законом і ніхто не може бути позбавлений життя свавільно»*.

Національне законодавство, зокрема Конституція України наголошує, що *«людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»*¹, *«кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя»*⁵. Цивільним кодексом України передбачено, що *«Фізична особа має невід'ємне право на життя. Фізична особа не може бути позбавлена життя»*⁶ (ст. 281). Крім того, цією ж статтею особі надано право особисто захищати своє життя: *«Фізична особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобам незабороненими законом»*.

Окрім цього, гарантії держави щодо забезпечення права людини на життя полягають не тільки у створенні відповідних механізмів його реалізації та захисту, а також у забезпеченні належного та об'єктивного розслідування у

випадку порушення такого права. Забезпечення не тільки декларування положень, але й ужиття ефективних заходів для впровадження задекларованих положень у дійсність. Законодавство України визначає конкретний державний орган, до обов'язків якого входить захист життя людини. До 7 листопада 2015 року Законом України «Про міліцію»⁷ саме на міліцію був покладений обов'язок, понад того, **захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян тощо.**

Першою статтею Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що Національна поліція України — це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони **прав і свобод людини**, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Крім того, другою статтею зазначеного Закону завданням поліції визначена охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави. На жаль, у визначенні завдань поліції Закон України «Про Національну поліцію» не акцентує увагу на захисті життя та здоров'я людини, як це було передбачено Законом України «Про міліцію», Законодавець обмежився лише загальним терміном «охорони прав і свобод людини». З нашої точки зору, таке тлумачення має більш розмитий та пасивний характер. Право на життя заслуговує, щоб його захист було виокремлено серед інших прав. Незважаючи на те, що загалом усі права людини є важливими, право на життя, свободу та особисту недоторканість є базовими і без їх дотримання важко вести мову про забезпечення інших прав.

Не можна сказати, що лише на органи внутрішніх справ (поліцію) покладено обов'язок захисту права на життя в Україні, але з огляду на те, що саме органам поліції (міліції) для виконання таких обов'язків надано зброю та повноваження її застосовувати, вони несуть чи не найбільшу відповідальність перед суспільством за рівень захищеності людського життя від протиправних посягань усередині держави.

До 7 листопада 2015 року Законом України «Про міліцію» було визначено конкретні завдання міліції, що безпосередньо пов'язані з виконанням державою позитивного обов'язку щодо забезпечення права людини на життя:

забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод і законних інтересів;
запобігання правопорушенням та їх припинення;
охорона і забезпечення громадського порядку;
виявлення кримінальних правопорушень;
участь у розкритті кримінальних правопорушень та розшуку осіб, які їх вчинили, у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним Законодавством;
забезпечення безпеки дорожнього руху тощо.

Схожі обов'язки та завдання визначені і Законом України «Про Національну поліцію», зокрема:

охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави⁸;

протидія злочинності;

поважати і не порушувати прав і свобод людини;

надання невідкладної, зокрема домедичної і, медичної допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я тощо⁹.

У зв'язку з тим, що на відміну від інших прав людини, право на життя поновити неможливо, навіть найефективніші розслідування та покарання винних не дозволяють повернути життя людині. Саме в такому контексті особливого значення набувають превентивні заходи. Якщо мова йде про поліцію та злочинні посягання на життя та здоров'я людини, то мається на увазі саме превенція злочинів проти життя та здоров'я людини. Злочини проти життя найнебезпечніші, та за їх вчинення передбачена найсуворіша відповідальність. Другий розділ особливої частини Кримінального кодексу України¹¹ передбачає відповідальність за злочини проти життя та здоров'я особи. Зокрема, за вбивства, доведення до самогубства тощо.

З 2013 року Генеральна прокуратура України оприлюднює на своєму офіційному сайті статистичну інформацію «Про роботу органів досудового розслідування» та «Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування». Аналіз зазначених джерел дозволяє провести оцінку ефективності забезпечення виконання позитивного обов'язку поліції дотримання права на життя.

За результатами аналізу інформації з офіційних джерел та публікацій ЗМІ, можна виділити окремі групи випадків, що за причетності працівників органів внутрішніх справ (поліції) мали наслідком загибель людини або несли ризик загибелі:

1. Загибель внаслідок ДТП за участі працівників поліції.
2. Загибель людей в результаті протиправного використання зброї та спеціальних засобів.
3. Загибель людей під час перебування в органах та спецустановах.
4. Загибель людей унаслідок побиття працівниками поліції.

Констатуючи існування системного порушення поліцією право на життя, слід дотримуватись в реформі поліції наступних положень:

комісіям по відбору/атестації поліцейських зробити наголос на психологічній складовій та наявності високих моральних цінностей в кандидатів;

щорічно проводити перевірку знань та навичок кожного працівника поліції з оприлюдненням детальних результатів такої перевірки;

забезпечити фіксування (аудіо-, відеозапис) усіх дій, що відбуваються за участю осіб незалежно від статусу (затриманий, доставлений чи відвідувач). Ідеально буде фіксувати на відео будь-який контакт правоохоронця з особою. Наразі така можливість є в патрульної поліції, але не в кожного поліцейського;

у зв'язку із тим, що до основних обов'язків поліцейського входить, окрім інших, надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я, забезпечити навчання усіх працівників поліції з надання домедичної допомоги із отриманням відповідних сертифікатів.

3. Незаконне насильство та жорстоке поводження в поліції.

Поліція є однією з основних інституцій, що забезпечують примус у державі. Його законність, обґрунтованість та виваженість є запорукою функціонування правової системи держави. На жаль, одним із нещадних руйнівників цієї системи є катування та неналежне поводження, фізичне та психологічне знуцання над особою з боку такої системи внаслідок порушення цієї законності, обґрунтованості та виваженості. Органи, що мали захищати суспільство, стають їх катами. Катування недарма отримали назву «ганебного» явища, виправдання якого є недопустимим у тій правовій системі, до якої прагне Україна.

Заборона катування є абсолютною, тобто такою, відступ від якої неможливий за будь-яких обставин. І, як постійно підкреслює в своїй практиці Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ), *«відображає одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства»*⁵⁶. Свобода від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання закріплена в усіх основних міжнародних документах, починаючи від загальних принципів міжнародного права, міжнародних документів звичаєвого права до міжнародних договорів на універсальному та регіональному рівнях.

Українське законодавство також включає норми, що повністю забороняють катування в будь-якому його прояві. Зокрема, на найвищому юридичному рівні, ст. 28 Конституції України визначає право кожного на повагу до його гідності: *«Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам»*⁶⁰. Реалізація цього положення знаходить своє місце в низці законодавчих актів, починаючи від відповідальності у Кримінальному кодексі України (далі - КК) і закінчуючи постійним нагадуванням про заборону такого явища у відомчих інструкціях органів правопорядку. Заборона катування є абсолютною, тобто такою, відступ від якої неможливий за будь-яких обставин. Свобода від катувань та

інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання закріплена в усіх основних міжнародних документах, починаючи від загальних принципів міжнародного права, міжнародних документів звичаєвого права до міжнародних договорів на універсальному та регіональному рівнях.

Визначення поняття катування

Однак, під час розгляду поняття «катування» слід звернути увагу на те, що міжнародні договори та національне законодавство в різний спосіб визначають як саме поняття, так і суб'єкт цього злочину. Стаття 127 Кримінального кодексу України, що встановлює кримінальну відповідальність за катування не містить спеціального суб'єкта, насамперед, працівника поліції, що йде в розріз з нормами міжнародних документів. Як правило, за фактами застосування насильства з боку органів правопорядку прокуратура передусім відкриває кримінальне провадження за попередньою правовою кваліфікацією, передбаченою ст. 364 (*зловживання владою або службовим становищем*), ст. 365 (*перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу*) або ст. 373 (*примушування давати покази*) КК України.

Таким чином, з точки зору дефініції — катувань в Україні немає. **В 2015 році за ст. 127 ККУ було відкрито лише 19 проваджень (з них — 11 стосовно працівників поліції)**, що в порівнянні зі статистичними даними по інших статтях, вказує на малочисельну практику кваліфікації злочинів як катування. Це є безпосереднім результатом як невідповідності практики.

Офіційна статистика

Загалом у 2015 році було відкрито **1438 кримінальних проваджень** за злочинами, вчиненими працівниками правоохоронних органів із застосуванням катувань та іншого жорстокого поводження, з яких 12 — зі смертельним наслідком. На долю працівників МВС (статистика враховує також Національну поліцію в цій категорії) припало **1343 проваджень**, тобто **93,4 %** від усієї кількості. Виходить, що загальнопоширена думка про те, що

саме поліція найбільше катує в Україні, є достовірною. Реформа поліції у цій галузі (найбільше це стосується кримінальної поліції та органів досудового розслідування), ще не розпочалась.

Державне бюро розслідувань

Дійсним кроком у боротьбі із катуваннями є прийняття Закону України «Про Державне бюро розслідувань» (12 листопада 2015 року). Поява цього органу має стати важливим кроком у напрямку до європейських практик роботи слідчих органів і є важливою частиною реформи органів правопорядку в Україні. ДБР бере на себе частину повноважень Генеральної прокуратури, що стосуються досудового слідства і має розхитати монополію цього органу та негативні практики з боку цього суб'єкта кримінального процесу Закон про ДБР був підписаний Президентом 15 січня 2016 року.

4. Право на свободу та особисту недоторканність у діяльності національної поліції.

Право на свободу є одним із основних в демократичному суспільстві. Однак це право не є запорукою абсолютної свободи, воно обмежене рядом обставин задля убезпечення від акумулювання всюдозволеності та забезпечення мирного співіснування різних індивідуумів. Зокрема, людина може бути позбавлена державою свободи шляхом затримання працівниками правоохоронних органів, але це має відбуватися у встановленому законом порядку, відповідати національним та міжнародним принципам. У разі такої невідповідності національне законодавство передбачає порушникам юридичну відповідальність.

Право на свободу та особисту недоторканність гарантоване Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно до статті 5 Конвенції нікого не може бути позбавлено свободи, крім визначених випадків, зокрема:

- ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;

- арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;
- арешт або затримання особи, здійснене з метою доставляння її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;
- затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою доставляння його до компетентного органу;
- затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання осіб із психічними вадами, алко- та наркозалежних осіб, безхатченків;
- арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду до країни чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

Положення пункту 1 статті 5 Конвенції вимагає, передусім, щоб позбавлення волі було «законним», тобто включає умову дотримання «процедури, встановленої законом». У цьому контексті Конвенція містить посилання на національне законодавство та встановлює зобов'язання держави забезпечувати дотримання матеріально-правових та процесуальних норм законодавства, вимагаючи при цьому, щоб за будь-якого позбавлення волі *«забезпечувалася мета статті 5 Конвенції, а саме — захист прав особи від свавілля держави...»* (Рішення ЄСПЛ в справі «Осипенко проти України (Osypenko v. Ukraine)» (заява № 4634/04) від 9 листопада 2010 року, пункт 50.).

В разі законного арешту або затримання особи, здійсненого з метою доставляння її до компетентного судового органу, така особа має негайно

постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, та їй має бути забезпечено розгляд справи судом чи посадовою особою упродовж розумного строку або звільнення під час процесуального провадження.

Позиція Європейського суду з прав людини щодо реалізації приписів статті 5 Конвенції викладена в рішеннях Суду, де підкреслюється, що головною метою цих приписів є захист особи від свавільного позбавлення волі. При цьому законне позбавлення свободи має відповідати критеріям, встановленим практикою ЄСПЛ, зокрема:

«Суд наголошує, що стаття 5 Конвенції гарантує основоположне право на свободу та недоторканність, яке є найважливішим у «демократичному суспільстві» у розумінні Конвенції.

Кожен має право на захист цього права, що означає не бути позбавленим свободи або мати гарантії від продовження позбавлення свободи, крім випадків, коли таке позбавлення відбувалось за умов, встановлених у пункті 1 статті 5 Конвенції. Перелік винятків, встановлений у вищезазначеному положенні, є вичерпним і лише вузьке їх тлумачення відповідає його цілям, а саме — гарантувати, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи Будь-яке свавільне тримання під вартою не може відповідати пункту 1 статті 5 Конвенції. У цьому контексті термін «свавільність» розуміється ширше, ніж лише невідповідність національному законодавству. Як наслідок цього розуміння — законне позбавлення свободи за національним законодавством усе одно може бути свавільним і, таким чином, може порушувати Конвенцію, зокрема й тоді, коли з боку державних органів мала місце недобросовісність або введення в оману ..., або коли таке позбавлення свободи не було необхідним за конкретних обставин...» (Рішення ЄСПЛ в справі «Луценко проти України (Lutsenko v. Ukraine)» (заява № 6492/11) від 03 липня 2012 року, пункт 62.)

Аналогічну гарантію права на свободу та особисту недоторканність містить Конституція України¹¹⁶. Відповідно до статті 29 Конституції ніхто

не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Ця ж стаття Конституції передбачає, що у виняткових випадках, у разі нагальної необхідності запобігти вчиненню злочину чи припинити його вчинення, уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом.

Законодавством України передбачені такі види законного позбавлення (обмеження) свободи особи:

- затримання в порядку, передбаченому КПК («кримінальне процесуальне затримання»);
- затримання в порядку, передбаченому КУпАП («адміністративно-процесуальне затримання»);
- поліцейське піклування відповідно до Закону України «Про національну поліцію» («загальне або профілактичне затримання особи»);
- тримання під вартою (український синонім англословного терміну «арешт»);
- адміністративний арешт. Поліцейське піклування, що здійснюють працівники поліції відповідно до Закону України «Про національну поліцію», може бути застосоване до:
 - неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду;
 - особи, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення;
 - особи, яка має ознаки вираженого психічного розладу і створює реальну небезпеку оточуючим або собі;

- особи, яка перебуває в публічному місці і внаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку оточуючим або собі.

Піддати особу короткостроковому позбавленню свободи (затримати) можна також на підставі рішення суду, що ним забезпечується:

затримання й взяття під варту особи з метою її подальшої екстрадиції;

затримання й примусове видворення іноземця або особи без громадянства за межі території України.

Кримінальне процесуальне затримання особи відповідно до положень частини 2 статті 176 КПК є тимчасовим запобіжним заходом, що може бути застосований до особи за підозрою у вчиненні нею кримінального правопорушення. Піддати особу кримінальному затриманню можна, зазвичай, лише на підставі рішення слідчого судді, суду про затримання з метою приводу для вирішення питання про застосування такого запобіжного заходу як «взяття під варту». Водночас процесуальне законодавство передбачає випадки, коли таке затримання може застосовуватися без рішення слідчого судді, суду. Таке затримання особи мають право здійснювати:

службові особи, уповноважені законом на затримання (посадові особи Національної поліції, СБУ, прикордонної служби, пенітенціарної служби, лісової охорони, рибоохорони, служби правопорядку в Збройних Силах України; прокурори і слідчі органів досудового розслідування, яким прокурором, слідчим суддею чи судом доручено провести розшук і затримати особу)¹¹⁸;

будь-які фізичні особи, які стали безпосередніми свідками (учасниками) події, що мала явні ознаки кримінального правопорушення з боку особи, яку вони затримали¹¹⁹.

Перелік цілей кримінального затримання в КПК не зазначається, однак з аналізу статей 177, 183 Глави 18 «Запобіжні заходи, затримання особи» можна дійти висновку про те, що метою затримання особи в українському

законодавстві є забезпечення виконання завдань кримінального провадження, а саме:

привід до суду (слідчого судді);

перевірка наявності підозри особи у вчиненні нею кримінального правопорушення, а також отримання інформації про злочини, що готуються або вчиняються;

припинення вчинення злочину;

забезпечення виконання підозрюваним (обвинуваченим) покладених на нього процесуальних обов'язків;

запобігання переховуванню підозрюваного (обвинуваченого) від органів досудового розслідування чи суду.

Строки кримінального процесуального затримання особи різняться залежно від видів та підстав такого затримання.

Завершення (припинення) кримінального процесуального затримання особи може мати місце в таких випадках:

звільнення затриманого в разі, якщо йому не вручене повідомлення про підозру протягом 24 годин з моменту затримання;

звільнення затриманого, якщо протягом 60 годин з моменту затримання його не було доставлено до суду для розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу (таке звільнення може бути застосоване прокурором, слідчим суддею);

звільнення затриманого, якщо протягом 72 годин стосовно нього судом не розглянуте клопотання про обрання запобіжного заходу;

звільнення затриманого слідчим суддею, судом у разі відсутності передбачених законом підстав для затримання особи без ухвали слідчого судді, суду;

звільнення в разі зміни запобіжного заходу (тримання під вартою) слідчим суддею на більш м'який;

звільнення особи при закритті кримінального провадження;

прийняття судом рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності;

Відповідно до національного законодавства України порушення права на свободу та особисту недоторканність (завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою) є кримінально караними діянням, за яке Кримінальним кодексом України передбачена кримінальна відповідальність (ст. 371 Кримінального кодексу України).

Порушення права на свободу й особисту недоторканність в діяльності ОВС є досить поширеними. **До таких, передусім, варто віднести:**

незаконні кримінальні затримання без ухвали слідчого судді, суду за відсутності підстав для такого затримання;

невраховані затримання;

відсутність фіксації часу фактичного кримінального затримання;

незаконні тримання затриманих осіб із перевищенням строків, визначених законом;

маніпуляції з часом фактичного затримання.

5. Свобода мирних зібрань в діяльності української поліції.

Конституція України (ст. 39) гарантує кожному *«право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей»*.

Частиною українського законодавства є міжнародні документи щодо свободи мирних зібрань: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, практика Комітету ООН з прав людини та Європейського суду з прав

людини. Зокрема, питанням реалізації права людини на свободу мирних зібрань Європейський суд присвятив рішення у справах: «Станков та об'єднана македонська організація «Ілінден» проти Болгарії» (2001), «Іванов та інші проти Болгарії» (2005), «Християнська народна демократична партія проти Молдови» (2006), «Оллінджер проти Австрії» (2006), «Веренцов проти України» (2013) та інших.

Також варті уваги документи так званого «м'якого» права, що мають рекомендаційний характер, — Керівні принципи зі свободи мирних зібрань Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ та Ради Європи. Керівні принципи подають досить детальні та засновані на міжнародних нормативних актах і нормативній практиці різних країн пояснення щодо забезпечення права на мирні зібрання. Вони включають окремий розділ щодо забезпечення охорони порядку під час мирних зібрань, де описані вимоги, яким мають відповідати дії правоохоронних органів.

На національному рівні організацію та проведення мирних зібрань та відповідальність за порушення регламентують, окрім Основного Закону, певні статті Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства та рішення Конституційного Суду України у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання № 4-рп/2001 від 19.04.2001 р.

Винесене в 2013 році рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» засвідчило наявність структурної проблеми, а саме законодавчу прогалину, що стосується свободи зібрань і залишилася в Україні з радянських часів.

ЄСПЛ у своєму рішенні процитував аналітичну довідку Вищого адміністративного суду України щодо практики застосування адміністративними судами законодавства впродовж 2010–2011 років під час розгляду справ стосовно реалізації права на мирні зібрання:

«... У судовій практиці під час вирішення справ щодо обмеження права на мирні зібрання мають місце випадки застосування Порядку організації і

проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, встановленого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 року № 9306-XI. Такий підхід судів є помилковим.

Оскільки норми цього Указу встановлюють дозвільний (реєстраційний) порядок проведення мирних зібрань та надають право органам влади і місцевого самоврядування заборонити їх проведення, у той час як норми Конституції України передбачають повідомний порядок проведення зібрань (шляхом сповіщення органів влади) та надають повноваження заборонити проведення мирного зібрання тільки суду, зазначений акт не підлягає застосуванню під час вирішення судами справ...».

Європейський суд наголосив, що «слід невідкладно реформувати законодавство та адміністративну практику України для приведення їх у відповідність із висновками Суду, викладеними у цьому рішенні, та вимогами статей 7 та 11 Конвенції» Нагадаємо, ст. 7 Європейської конвенції має назву «Ніякого покарання без закону», а ст. 11 - «Свобода зібрань та об'єднання».

ЄСПЛ також відзначив, що «досі парламентом України не було введено в дію жодного закону, який би регулював порядок проведення мирних демонстрацій, хоча статті 39 та 92 Конституції чітко вимагають того, щоб такий порядок було встановлено законом, тобто актом парламенту України. Хоча Суд погоджується з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, він не може погодитися з тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право як свобода мирних зібрань».